

PRZEGLĄD BADAŃ

Jerzy Eisler

Warszawa

Stan badań historycznych nad Marcem '68

Wydarzenia z Marca 1968 roku — jakkolwiek brzmi to paradoksalnie — należą do najlepiej i zarazem najgorzej rozpoznanych — tzw. polskich miesięcy. Obok Grudnia '70, na którego temat opublikowano już blisko 40 pozycji książkowych (zresztą o różnym charakterze i różnej wartości), właśnie na temat „wydarzeń marcowych” napisano jak dotychczas najwięcej, przy czym należy pamiętać, że wywoływały one kiedyś (i wywołują nierzadko nadal) ogromne emocje i były instrumentalnie wykorzystywane w walce politycznej. Sporom politycznym towarzyszył przy tym często szokujący wręcz brak znajomości podstawowej faktografii.

Niejednokrotnie zdarzało mi się słyszeć, że w Marcu tak naprawdę nie wydarzyło się nic szczególnego i gdyby nie to, że w tamte wypadki zamieszcane były osoby odgrywające w dzisiejszej Polsce istotną rolę, to w ogóle nie byłoby o czym mówić i najpewniej cała sprawa byłaby już zapomniana. Jak gdyby dla równowagi dopowiem, że spotkałem się też z opinią, iż rok 1968 był najważniejszy w całych tysiącletnich dziejach Polski. Nie muszę dodawać, że żaden z tych skrajnych sądów nie jest mi bliski i — co ważniejsze — niewiele ma wspólnego z rzeczywistością.

Jednocześnie Marzec pozostaje kryzysem bodaj najtrudniejszym w opisie i wywołującym najsilniejsze emocje. Wynika to z kilku czynników, ale na pierwszym miejscu skłonny byłbym tu stawiać jego złożoność i wielowątkowość, a w oczach wielu osób nawet pewną niejednoznaczność. W pełni aktualne pozostają słowa, które Jerzy Holzer napisał wiosną 1981 r.: „Ze wszystkich kryzysowych wydarzeń wydarzenia marcowe zdają się budzić do dziś dnia najwięcej wątpliwości w ocenie. Choć nie można znaleźć jawnych entuzjastów bicia pałkami studentów, pojawiają się postawy dwoiste: «wprawdzie — ale». Owe postawy oparte są na różnych argumentach. Po pierwsze, zastosowano siłę fizyczną, ale nie strzelano, nie niszczone życia ludzkiego. Po drugie, puszczono wprawdzie w ruch demagogiczną, brutalną propagandę, ale zawarty w niej ładunek emocji narodowych zniósł wiele zapór dogmatyzmu odziedziczonych po latach stalinizmu, dał szersze możliwości rozwijania problematyki narodowej w kulturze i naukach humanistycznych. Po trzecie, pojawili się wprawdzie «marcowi» redaktorzy, pisarze czy przyszłowi «marcowi docenci», ale rozbite zostały istniejące przedtem w niektórych dziedzinach monopole, same przez się szkodliwe, a chroniące czasami miernoty z awansu. Wreszcie zdarzyło się spotkać jeszcze argumentację innego rodzaju: do marca 1968 r. niewspółmiernie wielki

był wpływ na życie społeczeństwa polskiego ludzi pochodzenia żydowskiego, od marca Polska stała się «Polską dla Polaków»¹.

Określenie „Marzec 1968 r.” należy zresztą do swoistej magii języka i raczej zamazuje niż objaśnia istotę i chronologię wydarzeń, które były przecież znacznie bardziej rozciągnięte w czasie: rozpoczęły się kilka miesięcy wcześniej i trwały kilka miesięcy później. Należałoby zresztą chyba mówić nie o jednym Marcu, lecz raczej o Marcach — w liczbie mnogiej. Pod pojęciem tym kryje się wszak kilka różnych, niekoniecznie ze sobą powiązanych, a niekiedy wręcz wykluczających się i przeciwstawnych nurtów. W zależności od tego, kto i w jakim celu spogląda na „wydarzenia marcowe” wydobywa z nich zwykle przede wszystkim te wątki, które jego samego dotyczyły w największym stopniu.

Nie wolno przy tym zapominać, że przez blisko dwadzieścia lat po Marcu w krajowym obiegu oficjalnym nie opublikowano praktycznie żadnego większego tekstu na ten temat, który różniłby się od oficjalnych interpretacji propagandy marcowej. Oficjalne publikacje — także te wydawane w obiegu zamkniętym i przeznaczone dla partyjnych aktywistów — często zresztą w sposób bezkrytyczny, odwoływały się do jej „dorobku”².

W tym czasie poważne i uczciwe teksty na temat „wydarzeń marcowych” publikowano przede wszystkim za granicą, a z czasem również w kraju w tzw. drugim obiegu. Początkowo zresztą — o ile nie liczyć sporządzanych niemal na gorąco i ogłaszanych głównie na łamach paryskiej „Kultury” tekstów analitycznych i opisowych³ — koncentrowano się na publikowaniu źródeł dokumentujących studenckie protesty z marca 1968 r.⁴ Pierwszy trud opisanie i zanalizowania w sposób poważny tego wszystkiego, co wydarzyło się w Polsce w 1968 r., podjął przed laty Jakub Karpiński, który pod pseudonimem Marek Tarniewski ogłosił drukiem w Pary-

¹ J. Holzer, *Doświadczenia Marca 68*, „Kierunki” 1981, nr 20.

² Najwięcej tego typu publikacji jest autorstwa Bogdana Hillebrandta. Zob. B. Hillebrandt, *Marzec 1968*, Warszawa 1986. Jest to skrócona wersja rozprawy (*Marzec 1968. Geneza i przebieg wypadków*, Warszawa 1983) przygotowanej w Instytucie Ruchu Robotniczego Wyższej Szkoły Nauk Społecznych przy Komitecie Centralnym Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (późniejsza Akademia Nauk Społecznych). Ten sam autor pod pseudonimem Andrzej Romanowski (przypadkowa zbieżność imienia i nazwiska z redaktorem *Polskiego słownika biograficznego*, prof. Andrzejem Romanowskim), dzięki staraniom Wydziału Kształcenia Politycznego i Propagandy Zarządu Głównego Związku Socjalistycznej Młodzieży Polskiej w 1986 r., opublikował broszurę *Marzec 1968*. Oprócz prac autorstwa Hillebrandta wśród tego typu publikacji można przypomnieć: K. Kąkol, *Marzec 68. Fakty i mity*, Warszawa 1981 (Redakcja Publikacji Wydziału Pracy Ideowo-Wychowawczej KC PZPR, Biblioteka Lektora i Wykładowcy 1981, nr 4) oraz I. Martowa, *Marzec 1968. Nieudana próba zamachu stanu*, Warszawa 1981. Na temat okoliczności powstania tego ostatniego tekstu i politycznej roli, jaką przyszło mu odegrać szerzej zob. M. Głowiński, *Marzec po marcu*, w: *Marzec 1968. Trzydzieści lat później*, t. I: *Referaty*, pod red. M. Kuli, P. Osęki i M. Zaremby, Warszawa 1998, s. 252–260.

³ Tytułem przykładu można przywołać: Z. Bauman, *O frustracji i kuglarzach*, „Kultura” (Paryż) 1968, nr 12; *Byty student Uniwersytetu Warszawskiego. Nie zgadzam się z Baumanem*, ibidem, 1969, nr 4; Ł. Kielski, *Jeszcze o wydarzeniach marcowych*, ibidem, 1973, nr 11; *Nie o egalitaryzm chodziło*, ibidem, 1969, nr 6; J. Nowicki, *Mówi Warszawa... Wydarzenia marcowe w prasie polskiej. Zarys obrazu i próby teorii*, ibidem, 1972, nr 9 i 10; *Spór o wydarzenia marcowe*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1973, nr 24.

⁴ Należy tu wymienić dwa zebrane w kraju i przesłane do Francji zbiory dokumentów: *Wydarzenia marcowe 1968*, Paryż 1969 oraz *Polskie przedwiośnie. Dokumentów marcowych tom II: Czechosłowacja*, Paryż 1969, które zawierają liczne ulotki, rezolucje i dokumenty programowe ruchu studenckiego, relacje uczestników i pierwsze sporządzane na gorąco analizy, wreszcie listy aresztowanych studentów. Uzupełnieniem tych książek jest praca: L. K. Perzanowski i A. Kuczmierczyk, *Nie ma chleba bez wolności. Reportaż dokumentalny z wydarzeń marcowych w Polsce*, Londyn 1971.

żu książkę *Krótkie spięcie*⁵. Mimo upływu czasu pozostaje ona jednym z najważniejszych i najsolidniejszych opracowań tematu, chociaż dotyczy głównie studenckiego nurtu ówczesnych wydarzeń.

W latach 80. najpoważniejsze prace na temat „wydarzeń marcowych” ukazywały się w drugim obiegu. Należy tutaj w pierwszej kolejności wskazać na materiały zorganizowanej w 1981 r. na Uniwersytecie Warszawskim sesji *Marzec 68*⁶ oraz na książkę Anny Siwek będącą jedną z pierwszych całościowych prób opisu wydarzeń 1968 r., choć w wymiarze zaledwie jednej uczelni⁷. W badaniach nad Marcem w pewnym stopniu przełom nastąpił w 1988 r., kiedy to w związku z dwudziestą rocznicą ukazało się także i w oficjalnym obiegu sporo wartościowych materiałów.

W tym miejscu przede wszystkim należy przypomnieć „marcowe numery” miesięcznika „Res Publica” (a zwłaszcza w dużym stopniu oparte na rozmowach z uczestnikami wydarzeń artykuły Ireny Heppen i Barbary N. Łopieńskiej)⁸, „Więź” i „Powściągliwość i Praca”. Ważną publikacją było też kalendarium pt. *Marzec*, opublikowane przez Zbysława Rykowskiego i Wiesława Władkę na łamach „Polityki” z 20 II 1988 r. Inny charakter miało — cenne jednak ze względu na wykorzystanie przez Autora materiałów pochodzących z Centralnego Archiwum KC PZPR — monograficzne opracowanie Zenobiusza Kozika, opublikowane w „Nowych Drogach”⁹. W sumie można stwierdzić, że publikacje rocznicowe ogłoszone w 1988 r. w znacznym stopniu poszerzyły naszą wiedzę o tamtych dramatycznych wydarzeniach i stanowiły dobry materiał wyjściowy do dalszych studiów.

Jest oczywiste, że prawdziwy przełom w badaniach nie tylko nad Marcem, ale szerzej — dziejami Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej nastąpił wraz ze zmianą ustroju. Trudno wprost przecenić znaczenie faktu likwidacji cenzury i otwarcia przed badaczami archiwów, do niedawna dostępnych tylko dla niektórych historyków, którzy reprezentowali partyjny punkt widzenia na najnowszą przeszłość. Pierwotnie zresztą ukazywały się książki przygotowane jeszcze przed 1990 r., których autorzy nie mogli wykorzystać udostępnianych historykom po 1989 r. materiałów z archiwów partyjnych, państwowych i resortowych. Dotyczyło to zarówno niezwykle interesującej pracy Michała Głowińskiego, dotyczącej analizy marcowego języka propagandy¹⁰, jak i mojej książki, będącej próbą monograficznego opracowania tematu¹¹, która ukazała się niemal dokładnie w tym samym czasie. Tam też zawarłem najdokładniejszą wówczas bibliografię tematu.

W następnych latach pojawiło się relatywnie sporo publikacji poświęconych „wydarzeniom marcowym” lub choćby pośrednio dotyczących tej problematyki. Naturalnie przesledzenie wszystkiego, co na ten temat napisano i wydano po 1991 r. przekracza chyba czyjekolwiek moż-

⁵ M. Tarniewski [Jakub Karpiński], *Krótkie spięcie (marzec 1968)*, Paryż 1977. Pracę tę wraz z kilkoma innymi książkami wydano ponownie w tomie: J. Karpiński, *Wykres gorączki. Polska pod rządami komunistycznymi*, Lublin 2001.

⁶ *Marzec '68. Sesja w Uniwersytecie Warszawskim 1981*, z. 1, 2, 3, Warszawa 1981. Zob. też wydany przez Towarzystwo Kursów Naukowych zeszyt: *Marzec 1968*, Warszawa 1981.

⁷ A. Siwek, *Uniwersytet Warszawski w marcu '68*, Warszawa 1989.

⁸ I. Heppen, *Półjawa, półsen. Teatr Narodowy — „Dziady” w sezonie 67/68*, „Res Publica” 1988, nr 3 oraz B. N. Łopieńska, *Komu to służy?*, ibidem, 1988, nr 3. Warto też w tym miejscu przypomnieć „marcowy numer” Kwartalnika Politycznego „Krytyka” 1988, nr 28–29.

⁹ Z. Kozik, *O wydarzeniach marcowych 1968 r.*, „Nowe Drogi” 1988, nr 2.

¹⁰ M. Głowiński, *Marcowe gadanie. Komentarze do słów 1966–1971*, Warszawa 1991.

¹¹ J. Eisler, *Marzec 1968. Geneza, przebieg, konsekwencje*, Warszawa 1991.

liwości, tym bardziej że wraz z liberalizacją rynku wydawniczego pojawiła się znaczna liczba wydawnictw efemeryd, z których publikacjami nierzadko trudno się zetknąć. Jest też oczywiste, że nie byłem w stanie przesledzić prasy centralnej i terenowej różnych odcieni politycznych, przy czym w jakimś przynajmniej stopniu usprawiedliwia mnie to, że na łamach dzienników i tygodników rzadko publikowano oryginalne teksty, które powiększałyby naszą wiedzę na ten temat. Mam więc pełną świadomość tego, że niniejszy przegląd stanu badań ze swej natury jest niekompletny.

Niemniej jednak ukazuje on aktualny stopień zaawansowania badań nad „wydarzeniami marcowymi”. Można więc na pewno powiedzieć, że w latach 90. dominowały publikacje o charakterze źródłowym. W kolejnych numerach „Dziejów Najnowszych”, „Dziś”, „Karty”, „Kwartalnika Historycznego”, „Przeglądu Historycznego”, „Wiadomości Historycznych”, „Więzi” i „Wojskowego Przeglądu Historycznego” znalazłem łącznie nie więcej niż dwadzieścia publikacji na interesujący temat. Natomiast natrafiłem na niemało cennych materiałów archiwalnych dotyczących Marca na łamach „Polityki”, gdzie sukcesywnie publikował je Andrzej Garlicki¹², a w związku z trzydziestą rocznicą także Marcin Zaremba¹³.

Niezwykle interesujący i ważny dokument dotyczący Marca — tekst przemówienia wygłoszonego 26 marca 1968 r. przez I sekretarza KC Władysława Gomułkę na naradzie pierwszych sekretarzy Komitetów Wojewódzkich PZPR — Andrzej Garlicki opublikował w „Przeglądzie Historycznym”¹⁴. Również tam w związku z dwudziestą piątą rocznicą Marca nader ciekawy artykuł ogłosił drukiem Michał Głowiński¹⁵. Dokonał on w nim analizy języka propagandy marcowej, co w jakimś sensie było kontynuacją badań podjętych w *Marcowym gadaniu*.

25-lecie Marca i uroczyste obchody tej rocznicy na Uniwersytecie Warszawskim zostały wykorzystane przez środowisko „Karty” oraz Muzeum Uniwersytetu Warszawskiego w celu gromadzenia relacji, fotografii i rozmaitych „pamiątek” marcowych. Kierujący wówczas Muzeum Jerzy Halbersztadt przy tej okazji „zdobył” też pewną liczbę kopii dokumentów, pochodzących ze zbiorów Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i władz partyjnych (ze zbiorów Archiwum Akt Nowych). W ten sposób, mimo że nie minęła jeszcze trzydziestoletnia karencja archiwalna, weszły one do obiegu naukowego. Bodaj pierwszy wykorzystał je Andrzej Friszke, pisząc ważny i bardzo potrzebny artykuł na temat „wydarzeń marcowych”¹⁶. Jest on też zresztą

¹² Były to m.in.: *Protokół z posiedzenia Biura Politycznego z 8 IV 1968*; Fragmenty opracowania przygotowanego w 1969 r. przez Henryka Ślabczyka dla kadry kierowniczej MSW *Działania MO i SB w czasie wydarzeń marcowych 1968 r. w Warszawie*; *Listy do gen. Moczara* oraz materiały dotyczące spraw Jerzego Morawskiego i Wiesława Górnickiego. Większość z tych niezwykle cennych dokumentów została wydana przez Andrzeja Garlickiego ponownie w jego książce *Z tajnych archiwów*, Warszawa 1993.

¹³ M. Zaremba, *Partyjne „Dziady”*, „Polityka” 1998, nr 4; idem, *Gdzie jest mięso?*, ibidem, nr 8; idem, *Ulotki atakujące. 8 marca 1968 r. w dokumentach SB*, ibidem, nr 10. Swoistym zwiercieniem „marcowych” zainteresowań Marcina Zaremby stała się monografia jego autorstwa: *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm. Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*, Warszawa 2001.

¹⁴ A. Garlicki, *Władysław Gomułka o marcu 1968*, „Przegląd Historyczny” 1993, nr 4.

¹⁵ M. Głowiński, *Propaganda marcową z perspektywy ćwierćwiecza*, „Przegląd Historyczny” 1993, nr 3.

¹⁶ A. Friszke, *Ruch protestu w marcu 1968 (w świetle raportów MSW dla kierownictwa PZPR)*, „Więź” 1994, nr 3. Zob. też m.in.: idem, *Nad generacją Marca 1968. Konflikt w PZPR na Uniwersytecie Warszawskim 1965–1967*, w: *Polskie przemiany. Uwarunkowania i spory. Refleksje z okazji jubileuszu profesora Tadeusza Kowalika*, Warszawa 2002; idem, *Triumfy śmierci Jerzego Zawieyskiego*, „Więź” 1998, nr 2; idem, *Trudny egzamin. Koło Posłów Znak w okresie Marca 68*, w: *Marzec 1968. Trzydzieści lat później...*

autorem kilku książek, w których tematyka marcowa odgrywa istotną rolę, chociaż dotyczą one szerszej problematyki¹⁷.

Wśród najważniejszych publikacji o charakterze źródłowym na pewno należy też wspomnieć wydanie drukiem przez Andrzeja Werblana wypowiedzi Gomulki oraz dyskusji na posiedzeniu Biura Politycznego 5 lipca 1968 r., w trakcie którego m.in. omawiano kwestię zmian kadrowych, w tym sprawę przejścia Mieczysława Moczara ze stanowiska ministra spraw wewnętrznych do pracy w aparacie partyjnym (zastępca członka Biura Politycznego i zarazem sekretarz KC odpowiedzialny za sprawy wojska i aparatu bezpieczeństwa)¹⁸. W 1992 r. Jerzy Poksiński na łamach miesięcznika „Literatura” ogłosił drukiem imienne zestawienie osób, które w latach 1968–1969 wyemigrowały z Polski. Fragmenty tego samego opracowania opublikował Krzysztof Lesiakowski w „Dziejach Najnowszych”¹⁹.

Istotną rolę w procesie poznawania wiedzy o Marcu odegrały teksty o charakterze wspomnieniowym. Nie może dziwić, iż najwięcej tego typu publikacji dotyczyło nurtu studenckiego Marca oraz kampanii antysemitki i antyinteligentki w ówczesnej Polsce. Chronologicznie pierwszą tego typu publikacją był tom *Krajobraz po szoku* wydany przez środowisko „Karty”, a pierwotnie opublikowany jeszcze w drugim obiegu²⁰. W tym samym środowisku Joanna Wiszniewicz²¹ przygotowała swoje „rozmowy z pokoleniem '68”, jak nieco na wyrost nazwała zbiór przeprowadzonych przez siebie wywiadów. Obie te książki są zresztą dość surowym materiałem, w stosunkowo niewielkim tylko stopniu poddanych redakcyjnej obróbce. Nie jest to przy tym ani zarzut, ani komplement, lecz po prostu konstatacja faktu. Taka metoda — jak wiadomo — ma swoich zagorzałych zwolenników i przeciwników. Jedni bronią autentyzmu wypowiedzi, drudzy mają pretensje o to, że ich nie pogłębiono, tzn. mówiąc wprost: o to, iż nierzadko „nie docisnięto” rozmówców i pozwolono im mówić to, na co mieli ochotę, a niekoniecznie to, co byłoby najciekawsze dla historyków czy socjologów.

W jakimś sensie podobny charakter — „spowiedzi Żyda” ma interesująca książka Andrzeja Wróblewskiego, której tylko fragmenty odnoszą się do „wydarzeń marcowych” i ich konsekwencji²². Wydaje się jednak, że najważniejszym źródłem o charakterze wspomnieniowym dotyczącym Marca, pozostaje książka Jacka Kuronia²³, i to nie tylko ze względu na rolę, jaką odegrał on w tamtych wydarzeniach. Znacznie mniej o genezie i przebiegu Marca można dowiedzieć się z rozmowy Adama Michnika z ks. Józefem Tischnerem i Jackiem Żakowskim²⁴. Dla wielu natomiast sensacją była pośmiertna edycja *Dzienników* Stefana Kisielewskiego²⁵, które jednak znacznie więcej mówią o samym autorze (to jest cecha niemal całej memuarysty-

¹⁷ A. Friszke, *Koło posłów „Znak” w Sejmie PRL 1957–1976*, Warszawa 2002; idem, *Oaza na Kopernika. Klub Inteligencji Katolickiej 1956–1989*, Warszawa 1997; idem, *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn 1994.

¹⁸ *Dyskusja w sprawach organizacyjnych na posiedzeniu Biura Politycznego 5 VII 1968 r.*, oprac. A. Werblan, „Dziś” 1991, nr 7; *Wypowiedź Gomulki na posiedzeniu BP 5 VII 1968 r.*, ibidem.

¹⁹ K. Lesiakowski, *Emigracja osób pochodzenia żydowskiego z Polski w latach 1968–1969*, „Dzieje Najnowsze” 1993, nr 2.

²⁰ *Krajobraz po szoku*, Warszawa 1989. Jako redaktor prowadzący pojawia się Anna Mieszczanek, która w pierwszym drugoobiegowym wydaniu występowała pod pseudonimem „Ewa Żylińska”.

²¹ J. Wiszniewicz, *Z Polski do Izraela. Rozmowy z pokoleniem '68*, Warszawa 1992.

²² A. Wróblewski, *Być Żydem... Rozmowa z Dagiem Halvorsenem o Żydach i antysemityzmie Polaków*, Warszawa 1992.

²³ J. Kuroń, *Wiara i wina. Do i od komunizmu*, Warszawa 1990.

²⁴ A. Michnik, J. Tischner, J. Żakowski, *Między panem a plebanem*, Kraków 1998.

²⁵ S. Kisielewski, *Dzienniki*, Warszawa 1996.

ki) i sytuacji w Polsce po Marcu niż o przebiegu „wydarzeń marcowych”. Trudno natomiast byłoby uznać za sensację, robiące wrażenie w wielu miejscach bałamutnych, wynurzenia Franciszka Szlachcica²⁶, który był przyjacielem Mieczysława Moczara i Edwarda Gierka i w końcu lat 60. odgrywał w Polsce znacznie większą rolę, niż pozwalałoby mu na to stanowisko wiceministra spraw wewnętrznych. Innego rodzaju wątpliwości budzą wydane niedawno, pretenjonalne „wspomnienia warszawskiej studentki”, będące w praktyce raczej „powieścią kluczem”²⁷.

Przy badaniu sprawy *Dziadów* i roli, jaką odegrała ona w genezie „wydarzeń marcowych”, bardzo pożyteczny może być opublikowany w dwudziestą piątą rocznicę Marca *Raptularz* Zbigniewa Raszewskiego²⁸. Losami kilku bohaterów wydarzeń 1968 r. z kręgów literackich i naukowych cztery lata wcześniej zajmowałem się, pisząc książkę na temat *Listu 34*²⁹. Wszelako nie ulega najmniejszej wątpliwości, że na polu badań nad antyinteligentkim nurtem „wydarzeń marcowych” czy szerzej postaw inteligencji w tamtym okresie, najwięcej uczyniła przedwcześnie zmarła Marta Fik w swojej bardzo ciekawej pracy o kulturze marcowej³⁰. Opublikowała tam wiele cennych źródeł, głównie pochodzących ze zbiorów Archiwum Akt Nowych, jak i ważne własne teksty analityczne.

W tym samym czasie w popularnonaukowym cyklu *Dzieje PRL* opublikowałem zeszyt poświęcony wydarzeniom 1968 r. w Polsce, który nie był jedynie streszczeniem monografii mojego autorstwa³¹. Wypada tutaj dodać, że celem całej tej serii była popularyzacja aktualnego stanu wiedzy historycznej i wyników najnowszych badań wśród młodzieży szkolnej i środowiska nauczycielskiego.

Kiedy przed laty pisałem pierwszą książkę na temat Marca '68, tym, czego mi najbardziej brakowało, był niedostatek czy może raczej po prostu niemal kompletny brak opracowań poświęconych takim „segmentom”, jak: aparat bezpieczeństwa, wojsko czy Kościół katolicki w Polsce rządzonej przez komunistów. W ciągu następnych lat sporo zmieniło się na tym polu, choć aktualny stan badań pozostaje daleki od zadawalającego. Z pewnością nie może w pełni satysfakcjonować badaczy pierwsza całościowa próba opisu roli i dokonania aparatu bezpieczeństwa w powojennej Polsce dokonana przez Henryka Dominiczaka³². Autor zbyt wiele rzeczy pominął, do zbyt wielu materiałów, pochodzących z MSW, podszedł z nadmiernym zaufaniem. Niemniej jednak jego książka pozwalała na pewne uporządkowanie tej problematyki.

Nie ulega wszakże wątpliwości, że badania nad komunistycznym aparatem bezpieczeństwa w Polsce nabrały rozmachu dopiero po utworzeniu w 2000 r. Instytutu Pamięci Narodowej. Swoistym podsumowaniem pierwszego etapu tych badań jest popularna synteza autorstwa Ryszarda Terleckiego, w której m.in. niemało miejsca poświęcono roli MSW i Moczara w „wy-

²⁶ F. Szlachcic, *Gorzki smak władzy. Wspomnienia*, Warszawa 1990.

²⁷ V. Korb, *Ni pies, ni wydra... Marzec '68 we wspomnieniach warszawskiej studentki*, Warszawa 2006.

²⁸ Z. Raszewski, *Raptularz 1967/1968*, Warszawa 1993. Dla badania „sprawy *Dziadów*” źródłem nie do przecenienia jest wydany jako specjalny numer „Pamiętnika Teatralnego” (2005, z. 3–4) tom zatytułowany *Dziady Kazimierza Dejmka*.

²⁹ J. Eisler, *List 34*, Warszawa 1993.

³⁰ M. Fik, *Marcowa kultura. Wokół „Dziadów”. Literaci i władza. Kampania marcowa*, Warszawa 1995.

³¹ J. Eisler, *Marzec '68*, Warszawa 1995.

³² H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL 1944–1990. Rozwój i działalność w świetle dokumentów MSW*, Warszawa 1997.

darzeniach marcowych³³. Skoro zaś mowa o roli i miejscu aparatu bezpieczeństwa w Polsce Ludowej, należy tutaj wspomnieć Andrzeja Paczkowskiego, który na tym polu uczynił tak wiele, iż nie sposób tego przecenić, choć jego zainteresowania badawcze koncentrują się głównie na latach funkcjonowania Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego. Trzeba także pamiętać, iż pod pseudonimem Jakub Andrzejewski jeszcze w latach 80. wydał jeden z najważniejszych w badaniach dziejów PRL zbiorów dokumentów³⁴.

Jeżeli chodzi o wojsko i jego miejsce w Marcu, a także rolę, jaką w antysemickich czystkach w armii odegrali poszczególni politycy i wojskowi, to na ten temat wiemy dziś znacznie więcej niż kilkanaście lat temu. Problematykę tę drażył Edward Jan Nalepa — najpierw w kilku artykułach opublikowanych na łamach „Polski Zbrojnej”, a później w bardziej źródłowych tekstach, z których w pierwszej kolejności należy wymienić oparty na własnych badaniach artykuł o czystkach w Wojskach Obrony Powietrznej Kraju³⁵. W następnych latach w ograniczonym zasięgu wydawniczym (w Akademii Obrony Narodowej) ten sam Autor opublikował dwa niezwykle cenne tomy dokumentów³⁶.

Tematyce wojskowej są także poświęcone dwie książki wspomnieniowe, których autorami są generałowie Józef Kuropieska³⁷ i Tadeusz Pióro³⁸. Niezależnie od subiektywnego charakteru, który jest przecież podstawową cechą memuarystyki, zawierają one sporo informacji dotyczących zmian w Wojsku Polskim w drugiej połowie lat 60. Natomiast o roli wojska w samym Marcu kompetentnie pisał Jerzy Poksiński³⁹.

Kościółem katolickim w PRL i jego relacjami z władzami państwowymi przez wiele lat w sposób poważny zajmowali się właściwie jedynie Andrzej Micewski⁴⁰ i Peter Raina⁴¹. Przy wszystkich wysuwanych pod ich adresem zastrzeżeniach tylko pisane z optyki i wykorzystaniem materiałów kościelnych oraz wydawane za granicą przygotowywane przez nich książki przez długi czas zasługiwały na poważniejszą uwagę i zaufanie. Ich niekwestionowaną zasługą było głównie to, że wprowadzały do obiegu naukowego szereg nieznanych wcześniej dokumentów i wydobywały na światło wiele wydarzeń, zjawisk i osób, o których w PRL w oficjalnym obiegu wydawniczym w ogóle nie wspomiano. W przypadku Rainy tego typu działalność nasiliła się jeszcze po zmianie w Polsce ustroju⁴².

³³ R. Terlecki, *Miecz i tarcza komunizmu. Historia aparatu bezpieczeństwa w Polsce 1944–1990*, Kraków 2007.

³⁴ *Gomułka i inni. Dokumenty z archiwum KC PZPR 1948–1982*, wstęp i przypisy J. Andrzejewski [A. Paczkowski], Warszawa 1986.

³⁵ E. J. Nalepa, *Wydarzenia 1967 roku w Wojskach OPK*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1997, nr 1–2.

³⁶ *Czystka w korpusie oficerskim. Wydarzenia 1967 roku w Wojsku Polskim w dokumentach*, wstęp i oprac. E. J. Nalepa, Warszawa 2000; *Oficerowie wyjaśniają studentom. Marzec '68 w dokumentach wojskowych*, wstęp i oprac. E. J. Nalepa, Warszawa 2000.

³⁷ J. Kuropieska, *Wspomnienia z lat 1956–1968 w siłach zbrojnych*, cz. 2, *Od Października do Marca*, Warszawa 1994.

³⁸ T. Pióro, *Armia ze skazą. W Wojsku Polskim 1945–1968 (wspomnienia i refleksje)*, Warszawa 1994.

³⁹ J. Poksiński, *Wojsko Polskie wobec Marca*, w: *Marzec 1968. Trzydzieści lat później...*

⁴⁰ Zob. zwłaszcza: A. Micewski, *Współzgodzić czy nie kłamać? PAX i Znak w Polsce w latach 1945–1976*, Paryż 1978; idem, *Kardynał Wyszyński. Prymas i mąż stan*, Paryż 1982.

⁴¹ P. Raina, *Stefan Kardynał Wyszyński. Prymas Polski*, t. 1, Londyn 1979, t. 2, Londyn 1986, t. 3, Londyn 1988; idem, *Kościół w Polsce 1981–1984*, Londyn 1985.

⁴² Wśród licznych tego typu prac tytułem przykładu należy wymienić te, które mogą być przydatne w opisywaniu „wydarzeń marcowych”: P. Raina, *Kardynał Wyszyński*, t. VIII: *Czasy Prymasowskie 1967–1968*, Warszawa 2000; *Kościół–Państwo w świetle akt Wydziałów do Spraw Wyznań. 1967–1968. Próby kontroli*

Nie ulega wszakże wątpliwości, że badaczem, który po 1989 r. uczynił najwięcej na polu badania relacji Kościół–państwo był Antoni Dudek. Dla niniejszych rozważań szczególnie znaczenie ma szkic jego autorstwa zatytułowany *Rola Kościoła katolickiego w wydarzeniach marcowych 1968 r. w ocenie władz PRL*, zamieszczony w zbiorze artykułów opublikowanych wspólnie z Bożeną Bankowicz⁴³. Antoni Dudek jest też autorem całościowego monograficznego opracowania poświęconego stosunkom państwo–Kościół w pierwszym ćwierćwieczu po II wojnie światowej⁴⁴. Po latach rozbudował tę pracę i wspólnie z Ryszardem Gryzem przygotował całościową syntezę na ten temat, obejmującą lata 1945–1989⁴⁵. Zresztą już pierwsza publikacja książkowa — przygotowana przez Dudka wspólnie z Grzegorzem Pytlem biografia Bolesława Piaseckiego — dotyczyła interesującej nas problematyki i była użyteczna w opisie „wydarzeń marcowych”, w których Piasecki odegrał przecież określoną — niestety nie najlepszą — rolę⁴⁶.

Inny zupełnie charakter ma niezwykle oryginalna praca napisana przez Antoniego Dudka razem z Tomaszem Marszałkowskim⁴⁷, w której także można znaleźć interesujące fragmenty dotyczące stosunków Kościół–państwo w latach 60., ale dla naszych rozważań oczywiście najważniejsza jest część poświęcona „wydarzeniom marcowym”. Wartość tego fragmentu podnosi fakt, że autorzy zajmują się demonstracjami ulicznymi nie tylko w Warszawie, ale także w Krakowie, Łodzi, Gdańsku, Poznaniu, Wrocławiu i innych, niekoniecznie akademickich, ośrodkach. Pamiętam zaś, jakie przed laty miałem problemy z odtworzeniem przebiegu studenckiej rewolty poza Warszawą, jak ograniczoną bazą źródłową w tym zakresie dysponowałem.

Postęp badań regionalnych nad Marcem w innych miastach długo trudno było uznać za zadowalający, chociaż z okazji kolejnych rocznic ukazywały się w prasie — nie tylko zresztą regionalnej — rozmaite teksty mające głównie, choć nie wyłącznie, charakter wspomnieniowy⁴⁸.

Kościół, wydarzenia marcowe, interwencja sierpniowa w Czechosłowacji, wybór i oprac. P. Raina, Warszawa 1994.

⁴³ A. Dudek, *Rola Kościoła katolickiego w wydarzeniach marcowych 1968 r. w ocenie władz PRL*, w: B. Bankowicz, A. Dudek, *Ze studiów nad dziejami Kościoła i katolicyzmu w PRL*, Kraków 1996.

⁴⁴ Idem, *Państwo i Kościół w Polsce 1945–1970*, Kraków 1995.

⁴⁵ Idem, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2003. W tym samym zresztą czasie pojawiło się kilka całościowych syntez na temat stosunków Kościół–państwo w okresie Polski Ludowej. W kolejności ukazywania się były to: B. Fijałkowska, *Partia wobec religii i Kościoła w PRL*, t. 1: 1944–1955, Olsztyn 1999, ibidem, t. 2, cz. 1: 1956–1963, ibidem, Olsztyn 2000, t. 2, cz. 2: 1964–1970, Olsztyn 2001; H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL w walce z Kościołem katolickim 1944–1990 w świetle dokumentów MSW*, Warszawa 2000; Z. Zieliński, *Kościół w Polsce 1944–2002*, Radom 2003; J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa 2003; idem, *Kościół w PRL*, Warszawa 2004.

⁴⁶ A. Dudek, G. Pytel, *Bolesław Piasecki. Próba biografii politycznej*, Londyn 1990.

⁴⁷ A. Dudek, T. Marszałkowski, *Walki uliczne w PRL 1956–1989*, Kraków 1999.

⁴⁸ Tytułem przykładu zob. J. Bukowski, *Marzec '68 na Politechnice Warszawskiej*, „Zdanie” 1988, nr 3; A. Choniawko, *Marzec 1968 i Grudzień 1970 w Wielkopolsce*, „Kronika Wielkopolska” 1982, nr 2; A. Grabowska, *Łódzki marzec*, „Kultura” (Paryż) 1969, nr 4; M. Klimaszewski, *Dni marcowe 1968 roku*, „Zdanie” 1988, nr 3; F. Kusiak, *Żołnierze Śląskiego Okręgu Wojskowego wobec wydarzeń studenckich w Marcu 1968 r. w świetle meldunków*, „Sobótka” 2005, nr 1; P. Madajczyk, *Opolskie środowisko akademickie na tle sytuacji regionu w 1968 r. (w świetle sprawozdań miejscowych Służby Bezpieczeństwa)*, „Studia Śląskie” 2004, t. LXIII; B. Madajczyk–Krasowska, *Procedyr mimo woli. Gdańskie echa Marca 68*, „Dziennik Bałtycki”, 27 III 1998; *Marzec '68 w relacjach uczestników i w refleksji socjologicznej*, „Czas. Pismo Społeczno–Polityczne” 1988, nr 2–3; S. S. Nicija, *Marzec 1968 w Opolu*, „Opole” 1988, nr 3; J. Sreniowski, *Łódzkie przedwiośnie 1968*, „Dziennik Łódzki”, 23 III 1998; R. Terlecki, *Krakowski Marzec 1968*, „Tygodnik Powsze-

Pojawiały się także teksty dotyczące Marca w różnych miastach w pracach zbiorowych⁴⁹. Poza wszystkim należy jednak przywołać blok materiałów marcowych dotyczących Wrocławia, opublikowany przez Wojciecha Wrzesińskiego, Włodzimierza Suleję, Tadeusza Lachowicza i Edwarda Czapliewskiego⁵⁰. W tym zestawie znalazły się teksty wspomnieniowe, dokumenty pochodzące ze zbiorów KW PZPR we Wrocławiu, przechowywane dziś w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, oraz opracowanie autorstwa Włodzimierza Sulei. Wartość tych materiałów dla przyszłych badań Marca trudno wręcz przecenić. Należy jeszcze może tylko dodać, że ówczesny rektor Uniwersytetu Wrocławskiego, prof. Alfred Jahn, opublikował wspomnienia⁵¹, w których znalazł się rozdział *Własna droga. Marzec 1968 we Wrocławiu*. W odniesieniu do innych ośrodków długo nie dysponowaliśmy podobnym zestawem źródeł regionalnych. Warto jeszcze przypomnieć, że Stanisław Sławomir Nicieja pisał nieco szerzej na temat przebiegu „wydarzeń marcowych” w Opolu⁵².

Dopiero w XXI w. zaczęto na szerszą skalę publikować tomy dokumentów dotyczących „wydarzeń marcowych” w poszczególnych miastach. Jeden z pierwszych uczynił to w odniesieniu do Koszalina i okolic Kazimierz Kozłowski⁵³. Z kolei w wypadku Krakowa tom „marcowych” dokumentów opublikował Julian Kwiek⁵⁴, który aktualnie przygotowuje monograficzne opracowanie dotyczące Marca w stolicy Małopolski. Generalnie należy jednak stwierdzić, że badania regionalne w tym zakresie długo nie mogły nabrać należytego rozpędu. Dopiero powstanie IPN i stworzenie historykom możliwości sięgnięcia po nowe — wcześniej w szerszym zakresie przez nich niewykorzystywane — dokumenty, wytworzone przez centralne i terenowe struktury aparatu bezpieczeństwa, dały impuls do powstawania tego typu opracowań. 6 marca 2003 r. zorganizowano w IPN rocznicową konferencję naukową, w trakcie której po raz pierwszy w szerszym zakresie wykorzystano tego typu materiały archiwalne. W trakcie konferencji historycy m.in. przybliżyli zebranym przebieg „wydarzeń marcowych” w Gdańsku, Katowicach, Krakowie, Lublinie, Łodzi, Poznaniu i Wrocławiu⁵⁵.

Największy jednak chyba postęp dokonał się w zakresie badań nad antysemickim wątkiem „wydarzeń marcowych”. W tym względzie trudno wręcz przecenić nader ważną książkę Krys-tyny Kersten⁵⁶, która pierwsza prezentowała i analizowała w bardzo szerokim kontekście stosunki polsko-żydowskie w czasie i po II wojnie światowej. Dla naszych rozważań największe

chny” 1988, nr 9; T. Wolek, *Gdański Marzec*, „Życie”, 7–8 III 1998; M. Wrzeszcz, *Mój Marzec '68. W dwudziestą piątą rocznicę lubelskiego Marca*, „Przegląd Uniwersytecki” 1993, nr 3.

⁴⁹ Tytułem przykładu zob.: M. Czerwiński *Wydarzenia marca 1968 w Szczecinie*, w: *Lata 1956–1970 na Pomorzu Zachodnim. Oczekiwanie i rzeczywistość. Materiały z konferencji naukowej Szczecin 20–21 maja 1998 r.*, red. H. Komarnicki, K. Kozłowski, Szczecin 1999; F. Musiał, Z. Zblewski, *Marzec '68 i grudzień '70 w Nowej Hucie*, w: *Nowa Huta — miasto walki i pracy*, red. R. Terlecki, M. Lasota, J. Szarek, Kraków 2002.

⁵⁰ Zob. „Studia i Materiały z Dziejów Uniwersytetu Wrocławskiego” 1994, nr 3. Włodzimierz Suleja w następnych latach drążył tematykę marcową. Zob. W. Suleja, *Wrocławski Marzec z perspektywy KW PZPR*, w: *Wokół historii i polityki. Studia z dziejów XIX i XX wieku dedykowane Profesorowi Wojciechowi Wrzesińskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. S. Ciesielski, T. Kulak, K. Ruchniewicz, J. Tyszkiewicz, Toruń 2004; idem, *Wrocławski „Marzec” z perspektywy SB*, „Sobótka” 2004, nr 3.

⁵¹ A. Jahn, *Z Kleparowa w świat szeroki*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991.

⁵² S. S. Nicieja, *Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Opolu 1950–1990*, Opole 1990.

⁵³ *Dokumenty archiwalne Służby Bezpieczeństwa dotyczące wydarzeń politycznych 1968 roku w województwie koszalińskim*, wstęp i oprac. K. Kozłowski, Koszalin 2003.

⁵⁴ *Marzec 1968 w Krakowie w dokumentach*, wstęp i opracowanie J. Kwiek, Kraków 2005.

⁵⁵ Materiały z tej konferencji zob. *Oblicza Marca 1968*, red. K. Rokicki, S. Stępień, Warszawa 2004.

⁵⁶ K. Kersten, *Polacy, Żydzi, komunizm. Anatomia półprawd 1939–68*, Warszawa 1992.

znaczenie ma pomieszczony w tym tomie szkic *Marzec 1968 i tzw. kwestia żydowska w Polsce po II wojnie światowej*. W następnych latach już na podstawie znacznie szerszej bazy źródłowej kontynuowane były badania nad tym wątkiem „wydarzeń marcowych”. W tym względzie należy przede wszystkim wskazać na monograficzne opracowania autorstwa Piotra Osęki⁵⁷ i Dariusza Stoli⁵⁸.

Jak łatwo zgadnąć, dość ważną cezurą w badaniach nad Marcem stała się trzydziesta rocznica, która zaowocowała kolejną falą publikacji dokumentów, wspomnień i opracowań poświęconych tamtym dramatycznym wydarzeniom. Oczywiście, charakter, wartość, a co za tym idzie — i przydatność dla przyszłych badań tych publikacji i tym razem była zróżnicowana. Na pewno nie można jednak tutaj nie wspomnieć o wydanej wówczas pierwszej naukowej biografii Mieczysława Moczara pióra Krzysztofa Lesiakowskiego. Nie jest mi łatwo pisać o tej pracy, jako że byłem recenzentem rozprawy doktorskiej, która posłużyła za podstawę książki, do której zresztą napisałem też przedmowę. Niezależnie od składanych pod jej adresem różnych zastrzeżeń uważam, iż stało się bardzo dobrze, że takie opracowanie powstało. Trzeba przy tym stale pamiętać, że biografistyka w badaniach nad historią PRL z pewnością należy do działów najbardziej zaniedbanych. Dosłownie na palcach dwóch rąk można policzyć postacie z pierwszego szeregu sceny politycznej w tamtym okresie, które doczekały się całościowych, poważnych opracowań o charakterze monograficznym.

Wydaje się jednak, że w roku 30-lęcia Marca najważniejszymi publikacjami były wydawnictwa źródłowe. Kilka razy przywoływałem już tytuły referatów wygłoszonych w czasie rocznicowej konferencji, którą zorganizowano na Uniwersytecie Warszawskim 6 i 7 marca 1998 r. Teksty wszystkich wystąpień w opracowaniu Marcina Kuli, Piotra Osęki i Marcina Zaremby opublikowano kilka miesięcy później. Wydawnictwu temu towarzyszył przygotowany przez tego ostatniego tom dokumentów wytworzonych przez aparat władzy⁵⁹.

Dokumenty opublikowane przez Marcina Zarembe w znacznym stopniu rozszerzyły naukową podstawę źródłową. Niektóre z nich równocześnie zostały też ogłoszone drukiem przez Grzegorza Sołtysiaka i Józefa Stępnia w innym bardzo ważnym zbiorze dokumentów marcowych⁶⁰. Oba te wydawnictwa źródłowe bardzo ułatwiły pracę historykom. Nie trzeba więc było długo czekać na nowe, oryginalne teksty na interesujący nas temat. Jednym z pierwszych był artykuł Piotra Osęki i Marcina Zaremby na temat konsekwencji wojny sześciodniowej w Polsce⁶¹.

Wypada także przypomnieć, że w związku z trzydziestą rocznicą „wydarzeń marcowych” ukazała się też książka zupełnie innego rodzaju, która zasługuje na uwagę głównie ze względu na osobę jej autora — Kazimierza Kąkolą⁶², który w 1968 r. należał do czołowych przedstawicieli oficjalnej propagandy. Wbrew tytułowi nie pisze on jednak o Marcu inaczej, ale niemal tak samo, jak pisał przed trzydziestu laty. Jest więc zrozumiałe, że przydatność tej pracy dla dalszych badań nad Marcem będzie wątpliwa. Podobnie wygląda sprawa z książką Jerzego Bro-

⁵⁷ P. Osęka, *Syjonisci, inspiratorzy, wichrzyciele. Obraz wroga w propagandzie marca 1968*, Warszawa 1999.

⁵⁸ D. Stola, *Kampania antysyjonistyczna w Polsce 1967–1968*, Warszawa 2000; *idem, Rok 1968*, w: *Centrum władzy w Polsce 1948–1970*, red. A. Paczkowski, Warszawa 2003.

⁵⁹ *Marzec 1968. Trzydzieści lat później*, t. 2: *Aneks źródłowy. Dzień po dniu w raportach SB oraz Wydziału Organizacyjnego KC PZPR*, oprac. M. Zaremba, Warszawa 1998.

⁶⁰ *Marzec '68. Między tragedią a podłością*, wstęp, wybór i oprac. G. Sołtysiak, J. Stępień, Warszawa 1998.

⁶¹ P. Osęka, M. Zaremba, *Wojna po wojnie, czyli polskie reperkusje wojny sześciodniowej*, „Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały” 1999, t. 4.

⁶² K. Kąkol, *Marzec '68 — inaczej*, Warszawa 1998.

chockiego (jest to pseudonim jednego z marcowych propagandystów), która otwarcie odwołuje się do interpretacji „wydarzeń marcowych” z czasów PRL i spiskowej wizji dziejów⁶³.

Nie od rzeczy będzie także przypomnieć, że w 1998 r. ukazała się w Stanach Zjednoczonych praca zbiorowa⁶⁴ zawierająca teksty kilkunastu referatów, poświęconych najróżniejszym aspektom wydarzeń roku 1968 w świecie, wygłoszonych w maju 1996 r. w trakcie trzydniowej konferencji w Berlinie. W obradach wzięli udział badacze (nie tylko historycy) z Czech, Francji, Japonii, Niemiec, Polski, Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Włoch, którzy przeanalizowali wydarzenia 1968 r. w aspekcie politycznym, ekonomicznym, obyczajowym, kulturowym, militarnym, demograficznym, społecznym itd. Jest to bodaj pierwsze tak wszechstronne studium poświęcone tej problematyce.

Wykorzystując postęp w badaniach naukowych nie tylko nad Marcem, ale w ogóle nad dziejami PRL, w 2002 r. przystąpiłem do pracy nad drugim poprawionym i uzupełnionym wydaniem monografii Marca. Szybko jednak zdałem sobie sprawę z tego, że właśnie ogrom nowych materiałów źródłowych, które mogłem teraz wykorzystać, a które wcześniej były dla historyków niedostępne, przesądza o tym, iż przygotowuję w praktyce nową książkę na ten sam temat. O ile moja pierwsza praca na temat 1968 r. oparta była głównie na zbieranych przeze mnie relacjach uczestników i obserwatorów tamtych wydarzeń, o tyle teraz miały one odgrywać jedynie rolę uzupełniającą (choć zebrałem ich dwa razy więcej, a także miałem okazję rozmawiać z osobami „z drugiej strony”).

Ostatecznie wiosną 2006 r. w IPN opublikowałem monografię pt. *Polski rok 1968*, będącą — jak dotychczas — najobszerniejszą książką na ten temat. Niemal dokładnie w tym samym czasie — również w Instytucie Pamięci Narodowej — wydana została niezwykle ciekawa regionalna monografia Marca na Dolnym Śląsku, którą Włodzimierz Suleja podsumowywał swoje wieloletnie badania nad tą problematyką⁶⁵. Niedługo potem ukazała się interesująca książka Jakuba Tyszkiewicza poświęcona stosunkowi Stanów Zjednoczonych do wydarzeń w Polsce w 1968 r.⁶⁶ Już po napisaniu niniejszego artykułu w IPN wydana została rozprawa Bożeny Szaynok poświęcona stosunkom polsko-izraelskim do 1968 r.⁶⁷

Na zakończenie tego, dość w końcu pobieżnego, przeglądu stanu badań nad „wydarzeniami marcowymi” wypada wyrazić nadzieję, że czterdziesta rocznica wydarzeń roku 1968 zaowocuje kolejnymi istotnymi dokonaniem badawczymi. Już zresztą ukazał się specjalny rocznicowy numer „Polinu”, poświęcony tej problematyce. Ponadto z tego, co wiem, w Instytucie Pamięci Narodowej przygotowywane jest obszerne parotomowe wydawnictwo źródłowe. W Ośrodku KARTA trwają prace nad bogato ilustrowaną książką popularnonaukową pod roboczym tytułem *Rok 1968. Środek Peerelu*, która ma być adresowana do szerokiego kręgu czytelników. Z kolei Piotr Osęka przygotował własne autorskie opracowanie na temat wydarzeń roku 1968. Na pewno nie jest to kompletny zestaw nawet najważniejszych publikacji przygotowywanych na czterdziestą rocznicę „wydarzeń marcowych”. Będzie ich zapewne więcej. Mam jednak także nadzieję, że w przyszłych badaniach nad kryzysem 1968 r. w Polsce przydatne okażą się również teksty składające się na niniejszy numer rocznicowy „Dziejów Najnowszych”.

⁶³ J. Brochocki, *Rewolta marcowa. Narodziny, życie i śmierć PRL*, Warszawa 2001.

⁶⁴ 1968: *The Word Transformed*, red. C. Fink, Ph. Gassert, D. Junker, Washington 1998.

⁶⁵ W. Suleja, *Dolnośląski Marzec 68. Anatomia protestu*, Warszawa 2006.

⁶⁶ J. Tyszkiewicz, *Rozkołysana polska łódź. Dyplomacja i wywiad amerykański wobec Marca '68*, Toruń 2006.

⁶⁷ B. Szaynok, *Z historią i Moskwą w tle. Polska a Izrael 1944–1968*, Warszawa 2007.